

УДК. 821.161.2Дочинець:82–31:115

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЧАС У РОМАНІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ «МАФТЕЙ»

Прокопович Л. С.

Мукачівський державний університет

У статті теоретично обґрунтовано концепт як інформаційну структуру свідомості; проаналізовано погляди вчених на цю проблему; виокремлено лексику на означення часових понять у художньому тексті. Простежено загальні тенденції та індивідуально-авторські параметри стилістичної та структурно-семантичної модифікації слів – носіїв семантики часу, окреслено особливості їхнього контекстного змісту.

Ключові слова: концепт, функціонально-семантичне поле часу, метафора, метафорична модель, час хронологічний, релятивний, егоцентричний.

Прокопович Л. С. Вербализация концепта ВРЕМЯ в романе Мирослава Доцинца «Мафтей». В статье теоретически рассмотрен концепт как информационная структура сознания, анализируются взгляды ученых на эту проблему, выделены лексические единицы, которые обозначают часовые понятия в художественном тексте. Прослежены общие тенденции, индивидуально-авторские параметры стилистической и структурно-семантической модификации слов – носителей семантики времени, очерчены особенности их контекстуального значения.

Ключевые слова: концепт, функционально-семантическое поле времени, метафора, метафорическая модель, час хронологический, релятивный, эгоцентрический.

Prokopyvych L. S. Verbalization of the concept TIME in the novel "Maftей" by Miroslav Dochynets'. The concept as information structure has been theoretically substantiated in the article, the scientists' points of views concerning this issue have been analyzed, and the vocabulary for the definition of time concepts has been distinguished. On the basis of the analysis, general tendencies and individual-author parameters of stylistic and structural-semantic modifications of words - carriers of time semantics, features of their context content have been traced. The mechanism of changes in the semantic structure of these words as well as the individual features of the author have been determined.

It is generalized that the concept is the result of the knowledge of the surrounding world, a holistic ideal formation, reflecting centuries of experience and the specifics of the national culture. Concepts act as unique cultural codes of a certain nation, which are transmitted from generation to generation and are absorbed with the language.

The research gives grounds for asserting that the linguistic representation of time is based on the traditional body of temporal tokens. The recorded metaphors testify to both general, indicative for the national linguistic tradition, means of the writing (for example, conceptual metaphorical models "time – a person", time – nature") and the search for innovative ways of verbalization and expressive evaluation of time in the language aesthetic signs of national culture.

Key words: concept, functional-semantic field of time, metaphor, metaphorical model, time chronological, relational, egocentric.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Нова антропоцентрична парадигма знання, яка прийшла на зміну системно-структурній, статистичній, актуалізувала розроблену ще в працях В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, К. Фослера, О. Потебні проблему взаємозв'язку мови і нації, її культури і менталітету. У другій половині ХХ ст. проблеми зв'язку мови і культури, особливостей мовнонаціональної картини світу, впливу художньої літератури, фольклору на розвиток і вдосконалення концептосфери національної мови порушували Дж. Лакофф, Д. Лихачов, А. Вежбицька, Ю. Степанов, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, Л. Мацько, Л. Ставицька та ін. Стрижневою категорією в розв'язанні окреслених проблем здебільшого поставав *концепт*.

Концепт – результат пізнання навколишнього світку людиною, цілісне ідеальне утворення, що відображає багатовіковий досвід і специфіку національної культури. *Концепти* виступають у ролі своєрідних культурних кодів певної нації, які передаються із покоління в покоління і засвоюються разом

з мовою. Мова є основною формою реалізації свідомості багатьох поколінь, носіїв певної мови. «Слово матері, слово народної пісні, історія, закодована в думках, піснях, переказах, засвідчена в історичних пам'ятках, козацьких літописах, історія, яка повернулася до українців у страшних документах голодомору, духовного винародовлення, – все це формує національно-мовну свідомість, а вона, своєю чергою, впливає на всі сфери суспільного життя українців», – зазначає Світлана Єрмоленко [4, 391].

Категорія *часу* – одна з найважливіших у концептуальній картині світу. Це пояснюється передусім тим, що важливим аспектом логічності мови як однієї з комунікативних ознак є добір засобів і способів позначення часових властивостей дійсності. Крім того, *час* належить до фундаментальних мовно-ментальних знаків, які «створять основний семантичний «інвентар» культури народу й суспільства» [11, 36], формують специфічні стереотипи світосприйняття та світовідображення, становлять концептуальні фрагменти національної мовної картини світу.

Центром мовної моделі темпоральності є лексема *час*. Осмислення цієї ключової категорії стало об'єктом дослідження багатьох учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвистичній літературі уже маємо певні напрацювання в цій царині. Зокрема, М. Кочерган вивчав етимологічний аспект лексики на позначення часових понять в українській мові. Учений диференціював назви часових понять у межах доби, акцентував на особливостях визначення часу за допомогою небесних світил, на використанні назв різних процесів вживання їжі в значенні темпоральних термінів [6].

В. Боднар досліджував функціонально-семантичне поле часу, актуалізуючи дієслово як центр цього поля. Науковець стверджував, що завдяки дієслову в дискурсі постійно відбувається часове членування дійсності. Принагідно дослідник звертає увагу і на лексеми темпорального пласту [1].

В. Маслова, вибудовуючи модель співвідношення дійсності, мови й людини, розглядає концепції лінійності та циклічності часу, специфіку їх відображення в мові. Науковець так характеризує вербалізатори *концепту*: «Час – невід'ємний компонент змістового аспекту мови, відображений одиницями різних мовних рівнів: морфологічними – як дієслівна категорія часу, лексичними – як слова з часовою семантикою, синтаксичними – у ролі темпоральних синтаксичних конструкцій» [8].

Художній час, який «об'єднує весь темпоральний зміст, представлений у творі, – зауважує М. Голосова, – самостійний об'єкт лінгвістичного вивчення» [2, 1]. Ознакою художнього часу як естетично освоєної реальності є те, «що він інтегрує час реальний і час зображуваний. Найповніше його вираження відбувається на рівні словника – у цьому процесі бере участь весь масив лексичних одиниць, які покривають відповідну понятійну площину і формують мовну картину часу» [10, 72].

Л. Дзиковська у дисертаційній роботі «Художественное время и художественное пространство в лирике М. Волошина» порушує проблему осмислення темпоральності в авторському тексті. На думку дослідниці, художній час поєднує час фактичний і час зображуваний. При цьому виникають різноманітні варіанти, які співвідносяться з художнім замислом твору, детерміновані ним. Художній час – важливий бік того світу, який створює письменник у своїй уяві [3, 15].

Оскільки категорія часу є абстрактними поняттями, концепт *час* розглядають як один зі складних концептів, які людина усвідомлює і переживає, поєднуючи з більш конкретними поняттями. Найчастіше в мові час пов'язаний з простором. Досліджуючи концепт *час*, В. Карасик звертає увагу на цей зв'язок і зазначає, що «для мовознавчих досліджень найбільш характерним є розрізнення трьох основних інтерпретацій часу: час хронологічний, релятивний та егоцентричний» [5, 161]. Інтерпретація *хронологічного часу* відбувається за допомогою датування та фіксації часових інтервалів на затвердженій суспільством шкалі, наприклад, *1956 рік після Різдва Христового*. *Релятивний час* відображено в системі понять «раніше – одночасно – піз-

ніше», точкою відліку яких є довільно відзначений мовцем момент. Трактуючи *егоцентричного часу* пов'язане з моментом усвідомлення часу як теперішнього, минулого і майбутнього [Там само].

Отже, мовознавчі студії, присвячені вираженню категорії часу, можна розділити на етимологічні, граматичні та лексикологічні. Детальний аналіз поглядів науковців став підґрунтям для дослідження особливостей вираження концепту *час* у романі Мирослава Дочинця «Мафтей».

Попри універсальний характер категорії *часу*, способи і засоби його текстової репрезентації у творах, різних за жанрово-стильовою належністю, тематикою, часопросторовою паспортизацією, помітно відрізняються, «каждо творці художньої мови завжди перебувають у певній реальній соціокультурній ситуації, живуть у реальному часі і просторі» [10, 73]. З огляду на це «індивідуальне творче мовлення є конкретним вираженням літературної мови, його лінгвістична індивідуальність усвідомлюється тільки на фоні загальномовної норми певної історичної епохи, індивідуальний стиль письменника як система осмислень багатоманітних можливостей естетичного функціонування мови виявляє її потенційне смислове та емоційне багатство» [9, 199].

Системного аналізу мовотворчості М. Дочинця в українській лінгвістиці поки що не маємо, за винятком окремих розвідок А. Вегеш, Л. Прокопович. Власне для глибшого лінгвістичного осмислення індивідуальної художньої моделі світу автора розглянемо один з останніх його романів «Мафтей».

Формулювання мети і завдань дослідження. **Мета статті** – дослідити особливості вербалізації концепту *час* в романі Мирослава Дочинця «Мафтей».

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття *час* реалізоване у численних образних висловах, які формують об'ємний сегмент загального корпусу метафор. Насамперед відзначаємо мовно-естетичні стереотипи зображення початку, перебігу, закінчення певного періоду. Здебільшого це дієслівно-іменникові метафори, зміст яких розкривається через дієслівну ознаку. Мовна практика Мирослава Дочинця опирається на національну загальномовну практику, тому природними для нього є поєднання іменників *час, роки, віки, дні* з дієсловами руху, прибуття – *йти, минати, прийти, приходити*. Така сполучуваність узуальна, закріплена у словниках, тому зафіксовані вислови в тексті Мирослава Дочинця сприймаються як автологічні, стилістично нейтральні, напр.: *Як скоро минає година. Як скоро минає день, не встигнеш збагнути, що се був не день, а життя* (Доч., 101); *Час мине – сльози зжене* (Доч., 249).

Лінгвостетику художнього часу показово виявляють концептуальні темпоральні метафори. Щодо них виокремлюємо три базові моделі: *час – людина, час – дорога, час – природа*.

Показова для автора репрезентація часу в межах метафоричної моделі «час – людина». Концептуальну модель антропоморфної метафори розвивають дієслівні образи, у яких функцію суб'єкта дії виконує темпоральна номінація, а предиката – дієслова на позначення фізичної активності людини, напр.:

Я – як пустинножитель, оповитий заповідним захистом від світу. **Час начебто забув про мене.** Але не люди. **Час вивітряє проминуле** і вже мало що пам'ятаю (Доч., 12). В іншому контексті Людина, що піддалася владі часові і залишилася перед ним беззахисною. **А час ліпить із неї, що хоче.** Буває змушує прожити ще раз минуле, а потім не дає взагалі. Тільки – неясний і нечутний плин тягlosti нинішньої доби (Доч., 17). Олюднення, крім дієслівних конкретизаторів, підтримують і інші тропейні складники – епітети (неясний і нечутний), об'єктні конкретизатори – минуле, потімне.

На традицію внутрішнього (психологічного) словесного портретування зорієнтоване авторське порівняння в такому фрагменті: **Зносилися, потоншали мої повіки. Проміння сіється через них, як через крильця бабки, воно й не чудниться: сімдесятим роком приденно кліпати, висліпувати неприявне в світі, переціджувати зримає, вбирати очима просторинь і замикати в них загуслий час** (Доч., 10). Предикатами слугують дієслова на позначення фізичної дії, фізіологічного стану людини: **зносилися, потоншали, не чудниться, сіється, кліпати, висліпувати, переціджувати, вбирати.** Спільною семантичною основою для наведеного метафорично слововживання є сема 'дивитися'.

Мотив залежності людини від часу розвивають багатопланові метафори, у яких через мікродеталі та мікрохарактеристики сформульовано екзистенційну проблему сенсу людського життя: **А я в часі зв'язаний** (Доч., 341); **Щодалі час більше обтяжує мене, перстає бути моїм союзником** (Доч., 341); **О, то велика наука: обернути час із ворога в приятеля** (Доч., 341); **Здавалося, що перестало битися серце і зупинився час** (Доч., 227).

Оцінно-естетичний зміст співвіднесень «час – природа» забезпечує образна кореляція «час – вода». Її текстотвірну продуктивність пояснюємо передусім глибокою міфопоетичною закоріненістю, адже в «міфології час концептуалізувався як водний простір або його різновид, найчастіше річка» [7, 196].

Показове в цьому сенсі смислово скоординоване асоціативне членування **вода – краплі: ...видати час – та ж ріка, що тече без вороття, але течія її устала без всяких крапель, і сі краплі ріки життя – ми** (Доч., 195).

Для художньої достовірності, чуттєвого увиразнення авторського показу часу важливі і такі сприйняттєві параметри, як: **час – дитинство; час – юність**, напр.: **Дивуюся, чому в дитинстві так довго тягнеться час. День як рік. Певно, солодкі мої, що дитина за день запам'ятовує теменну многоту всього. Як пчола безутомна набиває стільники світовидження** (Доч., 183); **Золотий час – юнацькі літа** (Доч., 341).

Семантичний та експресивний обсяг іменників **час, день, рік** розширено в тропейних структурах – порівняннях (**день як рік**), (як пчола безутомна), у традиційній та контекстуально віднайденій сполучуваності.

Філософська єдність категорій **час і простір** визначає їхню мовно-естетичну взаємоскорельованість у метафоричній моделі «час – простір». «Її актуальність значною мірою пов'язана із незамкнутістю, дифузністю відповідних концептосфер,

їхньою здатністю до взаємонакладання та взаємоперетину не тільки на рівні системних швів, перехідних семантичних зон, а й у межах смислово цілісного образу» [10, 77]. Скажімо, психологічний стан суб'єкта часто описано через модель «час – життя – дорога», напр.: **Путь є чимось більшим, аніж дорога, чи ходіння, чи пережиття, чи навіть доля, бо не він тебе вибирає, а ти його. Вибираєш напрямки і ідеши, ідеши із чимось і за чимось, а лишаєш на перепуттях щось. Се твої віхи в безмірі часу і простору. На відтинках, де тобі добре, спинаєшся і всолоджуєшся животтям. А відтак прямуєш далі** (Доч., 199). У тексті ця модель розвинута через специфічну словникову мікропарадигму, основу якої становлять іменники **путь, дорога, ходіння, пережиття, доля, напрямки, перепуття, час, простір, відтинки** та дієслова **вибираєш, ідеши, лишаєш, спинаєшся, всолоджуєшся, прямуєш.**

Значення «перебіг часу, тривання часового періоду» актуалізує контекст, у якому номінація **час** зрощена в метафорично-предикативний комплекс із дієсловом **пливе** та прислівником **повільніше**, напр.: **Стверджував, що єдиний спосіб уповільнити час – мандри, в піших походах час пливе повільніше. А коли сунешся на колінах, то ще повільніше** (Доч., 281). Або: **Час на правду йшов, обганяючи наших волів. Хіба час ублажиєш.** У цьому контексті авторські метафори виявляють ситуативне сприйняття й трактування часу (Доч., 234).

Художнє означення швидкоплинності часу стилістично не симетричне із вербалізацією мотиву «час минає повільно»: **Бувають роки – куці, як хвіст білки. А той був довгий, як старосвітське намисто. І такий же коштовний для мене. Рік чудес** (Доч., 102); **Єдиний мій скарб. Сумлінно неспішно прожитий день – ось глина, з якої ліпиться витривала людина** (Доч., 17); **Я не зволікаю і не поспішаю, я рухаюся з часом і природою. Бо хіба мож їх обігнати** (Доч., 100).

Конкретизують семантичну ознаку «швидкоплинність часу» такі контексти: **Як скоро минає година. Як скоро минає день, не встигнеш збагнути, що се був не день, а життя** (Доч., 101); **Час земний не такий уже скупий, коли ощадливо ділити його на години і хвилини** (Доч., 28), які моделюють час в річищі філософсько-ностальгійної тональності твору.

Біблійне осмислення дійсності в просторі і часі є визначальною рисою світогляду українців, найважливіших аспектів їхнього життя. Стійкими, унормованими традицією є часові відрізки, які співвідносяться з церковним календарем або з категорією «священний час». Цю категорію репрезентують лексеми **Різдво, Святий вечір, Великдень, перша Богородиця, піст.**

У романі Мирослава Доциня часовими орієнтирами, окрім названих свят, є і інші, напр.: **Минулого Великодня пропала перша дівчиця. На Вознесіння – друга. На Петра – третя...** (Доч., 13); **За кількоро днів по Петрові, вона вертає додів (Доч., 158); У ніч – петрівку, настояну на яблунних росах, дістав я з ясенного дупла білу платинку...** (Доч., 158); **Жаливу ми брали до Великодня, як тільки тріснуть пупчики на вербі** (Доч., 184); **На Здвиження сталося. Коли гадя сходилося на свою прощу** (Доч., 307).

Індивідуальну естетику авторського висловлювання зумовлюють компактні тропеїчні форми – генитивні метафори (напр.: *Ми, чоловіче, дерево роду, у віхолі часугнулися й падали* (Доч., 190); *Крізь сукно вранішньої імлі пробивалася усмішка нового дня* (Доч., 101); *Се нас із ними знову, через низанку століть, спарувало і звело під одні стяги бунту* (Доч., 117), які розгорнуті до рівня мікроконтексту. До того ж найбільш прогнозованим напрямом розвитку таких метафор залишається емоційно-експресивний, а не змістовий.

Звертаємо увагу на інноваційні мовні формули для вербалізації суб'єктивного особистого сприйняття, ознак настання тієї чи тієї пори року, частини доби тощо, напр.: *Літо нахло прибережною ряскою і мореним дубом* (Доч., 102); *Осінь того року вдалася гнилувата і вогка, під ногами цяпало* (Доч., 74); *Зима висушила мокву, смачно ссала дим із люльок коменів* (Доч., 74). Поетична сполучуваність відповідних часових номінацій оновлюється, розширюється серед усього й за рахунок метафоричної асоціації, напр.: *ссала дим із люльок коменів*.

Метафоричному розгортанню теми «частини доби» сприяють:

- *епітети* на означення температури, напр.: *Був літній паркий вечір* (Доч., 314); *Ще й ніч удалася тепла й безмісячна – найліпший час для рачиного жеру* (Доч., 314);

- *дієслівні метафори*, напр.: *День відходив, але в ситі свого пересіву децю лишав* (Доч., 28); *Не я служив дневі, а день мені, вів мене за руку до вечора* (Доч., 230); *Субота вмирала для завтрашнього воскреслого дня* (Доч., 67); *День сіє, ніч забирає* (Доч., 200).

Оригінально презентовано в романі пейзажний опис травня (в тексті *мая*). Стрижневе лексичне значення останнього місяця весни автор естетизує в розгорнутих ліро-епічних замальовках, напр.: *На переломі маю, перед молодим місяцем, стали теплі і ясні, як очі дитини, погоди* (Доч., 9); *Скалічена земля, вивітрений дух пустки, вороння над кістками дерев, та ще й безрадісний циганський пересуд на хвилю затьмарили ясний посвіт маю.* (Доч., 39); *І перші майові зримоти обвалилися на поранку, хмаровиння зтягло сірим платом овид, зіллялося з рікою* (Доч., 83).

Релятивний час (за визначенням Ю. Карасика) вербалізується за допомогою прийменників та прислівників, напр.: *До півночі я двічі вигривав верши* (Доч., 56); *Звечора ми їли хліб дорожній* (Доч., 311); *Під вечір Марковцїй ізнадвору писнув на гвалт* (Доч., 165).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Асоціативно-образна структура художнього часу в романі Мирослава Дочинця «Мафтей» синкретична. На формування цього концепту вплинуло світобачення, світовідчуття автора, міфопоетичні уявлення про доквілля та сприйняття реального часу і простору. Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що лінгвістична репрезентація часу спирається на традиційний корпус темпоральних лексем. Зафіксовані метафори засвідчують і загальні, показові для національної мовної традиції засоби часоопису (наприклад концептуальні метафоричні моделі «час – людина», «час – природа»), й пошуки інноваційних способів вербалізації та експресивного оцінювання часу в мовно-естетичних знаках національної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові : система засобів вираження : [монографія] / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
2. Голосова М. Т. Темпоральна структура художнього тексту : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / М. Т. Голосова. – К., 2002. – 36 с.
3. Дзіковська Н. Л. Художній час та художній простір у ліриці М. Волошина 1900–1910 років : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 «Російська література» / Н. Л. Дзіковська. – К., 2001. – 18 с.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (Стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Карасик В. И. Субкатегориальный кластер темпоральности (к характеристике языковых концептов) / В. И. Карасик // Научные труды Центроконцепта. – Архангельск. – 1997. – С 154–171.
6. Кочерган М. П. Лексика понятьти времени в украинском языке : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Український язык» / М. П. Кочерган. – К., 1967. – 16 с.
7. Кравець Л. В. Метафорична репрезентація концепту «час» в українській поезії ХХ ст. / Л. В. Кравець // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : [зб. наук. праць]. – К., 2007. – С. 192–197.
8. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – М. : Флинта, 2016. – 296 с.
9. Ставицька Л. О. Індивідуальний стиль М. П. Бажана в сучасній літературній мові / Л. О. Ставицька // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 199–215.
10. Сjuta Г. М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи : [монографія] / Г. М. Сjuta. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 164 с.
11. Тарасова В. В. Время как компонент лингвокультуры / В. В. Тарасова // Вестник МГУ. – 2000. – Т. 3. – № 4. – С. 36–38.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Доч. – Дочинець М. «Мафтей». Книга, написана сухим пером : [роман] / Мирослав Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2016. – 352 с.